Archive of SID

گونه‌شناسی مسجد ـ مدرسه‌های دورهٔ قاجار

دکتر محمد جواد مهدوی‌نژاد[1*]، محمدحسین قاسم‌پور آبادی[2]، آیسا محمدلوی شبستری[3]

[1] استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
[2] دانشجوی کارشناسی‌ارشد معماری داخلی، دانشکده معماری دانشگاه هنر، تهران، ایران
[3] دانشجوی کارشناسی‌ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران

(تاریخ دریافت: ۹۱/۱۰/۱ تاریخ پذیرش: ۹۱/۱۲/۲۰)

چکیده

فعالیّت‌های آموزشی در هر دوره‌ای از اهمّیت بسزایی برخوردار بوده است. آموزش و تعلیم در هر زمان سبب رشد و پیشرفت فرهنگ و تمدن در جامعه شده است. این تحقیق به پیدایش مراکز آموزشی ـ مذهبی که همان مسجد ـ مدرسه‌ها هستند، می‌پردازد و چون عمدهٔ این مراکز در زمان قاجاریه ساخته شده‌اند، جمعّیت آماری را مسجد ـ مدرسه‌های این دوره تشکیل داده است. هدف اصلی پژوهش تحلیل و گونه‌شناسی این مسجد ـ مدرسه‌ها و مسألهٔ مهم در تحقیق این است که مسجد ـ مدرسه‌های ایران در دورهٔ قاجار به چه گونه‌هایی تقسیم می‌شوند؟ آیا رابطه‌ای میان گونه‌های مختلف مسجد ـ مدرسه‌ها و زمان ساخت آن‌ها وجود دارد؟ یا این رابطه با مکان و موقعّیت قرارگیری قابل توجیه است؟ در این پژوهش از روش تحقیق موردپژوهی استفاده شده است. روش گردآوری اطلاعات به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای است. نتایج این تحقیق حکایت از تقسیم‌بندی مسجد ـ مدرسه‌ها به سه گونه اصلی دارد. گونهٔ اول، مسجد ـ مدرسه، فضای واحدی است که کارکرد مسجد و مدرسه در آن از هم تفکیک شده است. گونهٔ دوم، مسجد و مدرسه در یک فضا قرار گرفته‌اند و کاربری مسجد و مدرسه در هم ادغام شده است. گونهٔ سوم، شامل مسجد ـ مدرسه‌هایی است که به صورت جدا از هم ولی، در کنار هم ساخته شده‌اند. ارتباط مسجد و مدرسه از طریق فضایی مشترک در داخل بناست. در واقع این گونه‌بندی با زمان ساخت، مکان و موقعّیت قرارگیری مسجد ـ مدرسه‌ها رابطه‌ای نداشته است. شاید بتوان گفت که در شرایط خاصی و برحسب نوع تفکّر و هم‌چنین میزان اهمّیت مسجد و مدرسه، این گونه‌ها شکل گرفته‌اند.

واژگان کلیدی: مسجد، مدرسه، مسجد ـ مدرسه، دورهٔ قاجار، گونه‌شناسی.

* این مقاله برگرفته از نتایج یک طرح پژوهشی است با پشتیبانی صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور (Iran National Science Foundation) توسط دکتر محمدجواد مهدوی نژاد و همکاری سایر مولفین به انجام رسیده است.

E-Mail: Mahdavinejad@modares.ac.ir

www.SID.ir

Archive of SID

مقدّمه

مقولـــهٔ آموزش و تعلیم در ایران همواره جایگاه ویژه‌ای داشـــته است. شواهد تاریخی نشـــان می‌دهد این سرزمین از عهد باستان مهد فرهنگ و تمدّن بوده است. با ظهور اسلام و پذیرش آن توسط مســـلمانان، علاوه بر اعتقاد و باورهای آن‌ها نســـبت به آموزش، بر آموختن علم به عنوان ارزش و محور رشـــد و تکامل بســـیار تأکید شده است. در قرآن کریم نیز به تحصیل علم و دانش بسیار توصیه شده اســـت که همگی گویای ترغیب مســـلمانان به فراگیری علم و آموختن دانش اســـت. بنابراین، امر آموزش بـــه عنوان فعالیّتی اجتماعی در جوامع گوناگون متناســـب با سطح فرهنگ آن شکل گرفت و مکان‌هایی مانند دارالمعلم‌ها، مدرسه‌ها، خانقاه‌ها و امثال آن به این منظور بنا شـــد که با نظام آموزشـــی هر دوره مطابقت داشـــت. به این ترتیب، آموزش از مسائل مهم موجود در هر جامعه اســـت و نقش تعیین‌کننده‌ای در ارتقای سطح دانش افراد و رشد فرهنگ آن جامعه دارد.

احداث مدارس، در کشور ما سابقهٔ طولانی دارد. مدرسه «پیش از این به عنوان نهادی بـــرای حوزه علمیه به کار می رفت؛ مکانی ضمیمه شـــده به مســـجد، که در آن علوم اسلامی، حدیث، تفسیر و فقه آموزش داده می‌شـــد. این نهاد بـــا آهنگی طبیعی به آرامی رشـــد کرده و احتمالا با تغییری عمده در ســـبک تدریس متداول گردید»(هیلن براند، ۱۳۸۰: ۱۷۳).

در زمان‌های گذشـــته وظیفه و مســـئولیّت مـــدارس، بیش‌تر آموزش‌هـــای دینی بـــود. «مدارس به منزله یکـــی از ارکان اصلی سازمان‌های شهری به وســـیلهٔ قشرهای مختلفی هم‌چون علماء و مدرسان، ســـلاطین و ثروتمندان و ... ســـاخته می‌شد و علاوه بر کارکرد آموزشـــی ـ مذهبی در بســـیاری از اوقات نقش سیاسی ـ اجتماعی نیز بر عهده می‌گرفـــت» (پهلوان‌زاده، ۱۳۸۷: ۲۵۴). در این دوران نیز فراگیری علـــم و دانش محدود به افراد خاصی بود، ولی علاوه بر علوم اســـلامی، آموزش علوم دیگر نیز رایج شـــد. در واقع عملکـــرد مدارس در هر دوره با توجّه به مســـائل فرهنگی و اجتماعی تعیین می‌شد. بر خلاف سایر بناها از قبیل مسجد، مقبره و مناره که از ســـنّت‌های پیش از اسلام تأثیر گرفته است، مدرسه طرحی برای پاسخ به نیازهای جامعهٔ اسلامی است. «مدرسه بنایی سفارشـــی بود که به منظور خدمت به نهادی ایجاد شـــد که خود نوعی نوآوری در عرصه آموزش به شـــمار می‌آمد. به علاوه، مدرسه عبارت بود از ایجاد نوعی تمدن ریشه‌دار که دستاوردهای جدیدی را برای جامعه در پی داشت» (هیلن براند، ۱۳۸۰). بنابراین تأثیر بنای مدارس بر ارتقای سطح آموزش از یک سو و ساختار اجتماعی مدارس در جامعهٔ ایران از ســـوی دیگر، سبب می‌شود با شناخت چگونگی شکل‌گیری و توسعهٔ مدارس ایران، به الگوی مناسب‌تری برای ساخت فضاهای آموزشـــی در جامعهٔ معاصر ایرانی ـ اسلامی دست یابیم که خود اهمیّت این موضوع را دو چندان می‌سازد.

در حوزهٔ مسجد، مطالعات متنوعی صورت گرفته است لیکن هیچ یک از آن ها با رویکرد گونه‌شناســـی، موضوع مسجد ـ مدرسه‌ها را مورد نظر قرار نداده است. این نوشته قصد دارد، مسجد ـ مدرسه‌ها را گونه‌بنـــدی و تحلیل کند و با عیارهـــای مختلف مورد آزمایش قرار دهد.

۱. بیان مسئله

با توجّه به مطالعات انجام شده در موضوع مسجد ـ مدرسه‌های ایران، بررسی‌هایی دربارهٔ اجزای آن صورت گرفته است. هم‌چنین یک تقسیم‌بندی کلی در مورد اصول طرّاحی آن بر اساس موقعیّت و ترکیب حجمی فضای استقرار مسجد و مدرسه نسبت به یکدیگر انجام شده است. اما آن‌چه در این تحقیق در صدد دست‌یابی به آن هستیم، این مسأله است که چه رابطه‌ای، از هر نظر، بین گونه‌های متفاوت مسجد ـ مدرسه‌ها وجود دارد؟ موقعیّت قرارگیری این نوع بنا چگونه بوده است؟ در تفاوت میان گونه‌های مسجد ـ مدرسهٔ بعد زمانی مطرح است یا بُعد جغرافیایی؟

۲. پرسش‌های پژوهش

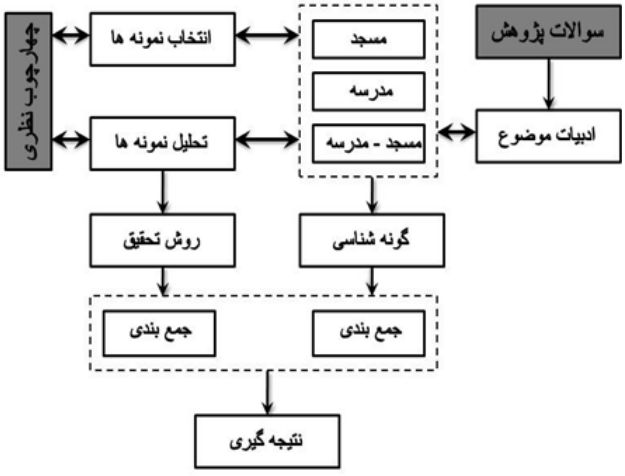
پژوهش حاضر قصد دارد با بررســـی موضوع مسجد ـ مدرسه‌ها و رابطهٔ میان گونه‌های مختلف آن، به پرسش‌های ذیل پاسخ دهد:

۱. مســـجد ـ مدرســـه‌های ایران در دورهٔ قاجار به چه گونه‌هایی تقسیم می‌شوند؟

۲. آیا رابطه‌ای میان گونه‌های مختلف مسجد ـ مدرسه‌ها و زمان ساخت آن‌ها وجود دارد؟ یا این رابطه با مکان و موقعیّت قرارگیری قابل توجیه است؟

۳. روش پژوهش

روش تحقیـــق، مورد پژوهی با اســـتفاده از راهکارهای ترکیبی اســـت(Groat& Wang, 2002: 341-373) کـــه بـــرای انجام آن از تکنیک‌های تحلیلی توصیفی اســـتفاده می‌شود. روش جمع‌آوری اطلاعات مراجعه به منابع مکتوب و کتابخانه‌ای، همزمان با مطالعهٔ میدانی با مراجعه به نمونه‌های موردی است.

نمودار شماره ۱: فرآیند تحقیق و سازوکار استنتاج

www.SID.ir

Archive of SID

٤. پیشینهٔ پژوهش

از میان پژوهش‌های انجام شـده و مرتبط با دورهٔ قاجار می‌توان پژوهش‌های بسـیاری را نام برد که با محوریّت موضوع معماری یا تحوّلات دورهٔ قاجار به انجام رسـیده‌اند. ولی پژوهش‌های اندکی با موضوع مسـجد- مدرسـه در دورهٔ قاجار صورت گرفته است؛ از آن جمله می‌توان به این موارد اشـاره کرد: سـلطان‌زاده (۱۳۷۹)، که مسـجد- مدرسـه‌های تهران را مطالعه کرده و به لحاظ کالبدی به یک تقسیم‌بندی رسیده اسـت. زرین چیان (۱۳۷۷) در مقاله‌ای با عنوان "ارتباط مسـجد و مدرسه" به بررسی ویژگی‌ها و کارکردهای هر یک از این دو فضا، به لحاظ معنایی پرداخته است. هم‌چنین شیخ الحکمایی (۱۳۸۱) به توضیح وقف‌نامهٔ مسجد- مدرسهٔ معمارباشی پرداخته است.

٥. انتخاب نمونه‌های موردی

جمعیّت آماری پژوهش شامل تمامی موارد یعنی ۴۰ باب مسجد- مدرسه است که در فهرست میراث ملی کشور به ثبت رسیده‌اند. قابل ذکر است که نمونه‌های انتخاب شده، از میان کل نمونه‌های موجود، دارای اطلاعات کافی برای تحلیل و بررسی بوده‌اند.

٦. سیر تحولی مدارس ایرانی

۶-۱. مدارس پیش از اسلام

قدیمی‌ترین مدرسهٔ ایران مربوط به اواخر هزارهٔ دوم پیش از میلاد اسـت که در شهر شوش کشف شده اسـت. از دورهٔ مادها با توجّه به نبود خط، اثر مکتوبی در دسـت نیسـت. در دورهٔ هخامنشیان، دبیرخانه‌هایی وجود داشـت که به ثبت امور مملکتی می‌پرداختند. در این دوره دو دیوان وجود داشـت که آن را به خط میخی و آرامی مکتوب کرده‌اند. شواهد تاریخی نشان می‌دهد مدرسهٔ عالی طب در مصر با حمایت و کمک‌های مالی داریوش تأسیس شد. از ویژگی‌های آموزش در دورهٔ پارتیان اطلاعاتی در دست نیست.

در دوره ساسـانیان (۶۳۷- ۲۶۶ میلادی) جامعهٔ ایران در صدد تربیت شهروندی مذهبی و وطن‌پرست بود. به دلیل طبقاتی بودن جامعـه، آموزش و تعلیم، به طور خاص، به اشـراف و ثروت‌مندان تعلّق داشت. از طرفی دیگر آموزش‌های اخلاقی در معابد زرتشتی و آموزه‌های رفتـاری در آگوارها برای عموم مردم ارائه می‌شـد. «در عهد ساسـانیان، از شیوهٔ معماری کاخ‌ها برای مدارس و مراکز آموزشـی استفاده می‌شد. مدرسهٔ جندی شـاپور در این دوره در زمینهٔ پزشـکی و فلسفه از شهرت بسیاری برخوردار است»(سمیع آذر، ۱۳۷۶: ۲۴۱).

۶-۲. مدارس در دورهٔ اسلامی

در دورهٔ سلجوقیان(۱۱۸۸- ۱۰۳۰ میلادی) و با حضور اسلام، که سـبب تغییر و تحولات وسـیعی در فرهنگ و زندگی ایرانیان شده بود، نگاه واقع‌گرای اسلام به انسان مفهوم جدیدی از آموزش و تعلیـم را به وجـود آورد که با آموزش در دورهٔ پیش از اسـلام تفاوت‌های عمده‌ای داشـت. در این دوره هدف از آموزش کسـب معارف دینی و معنوی بود. بـر خلاف دوره‌های قبل که تعلیم در پرتـو تجربه و تمرین عملی صورت می‌گرفت، در این عصر آموزش به صورت آموختن و اظهار نظر انجام می‌شـد. هم‌چنین در سایهٔ اسلام، فرهنگ طبقاتی بودن از جامعه رخت بربست و به جای آن تسـاوی انسـان‌ها در برابر خدا مطرح شد. این امر سبب گردید تا عموم مردم از آموزش بهره ببرند.

نخستین مراکز آموزشی اسلامی مساجد بودند که در آن معارف و آموزه‌هـای دینی ترویج می‌شـد. در واقع، محیط مسـجد مانع از ورود آموزه‌هـای غیر دینی به آن مکان می‌شـد. به تدریج و با پیدایش موضوع‌هـای دیگر اعم از مباحث علمـی و فنی، نیاز به ایجاد مراکز آموزشـی مستقل از مسجد احساس شد. اولین مراکز مسـتقل، مدارس بودند که به منظور توسـعه و گسترش معارف دینی در قرون دوم و سوم هجری تأسیس شدند. «معماری مدارس سلجوقی، همانند الگوی مساجد و کاروان‌سراهای آن، عبارت بود از یک حیاط داخلی که بر وجههٔ درونگرای بنا تاکید کرده و به‌وسیلهٔ حجره‌هایی با پوشش قوس‌دار احاطه می‌شدند. الگوی چهار ایوانی این مدارس شخصیت عملکردی بنا را با هویت وحدتگرا و هماهنگ آن پیونـد زده» (پیشـین: ۲۴۱) و از این طریق سـازگاری روح اسلامی درکالبد معماری ایران را به نمایش می‌گذاشتند.

در دورهٔ صفویان (۱۷۲۲ - ۱۵۰۱میلادی) با گسـترش مذهب شیعه محیط تازه‌ای برای رشد و شکوفایی هنر، معماری و آموزش پدیدار شـد. با وجود این، در اساس آموزش تغییر عمده‌ای حاصل نشـد. در واقع عصر صفوی، دورهٔ تکامل و تداوم محیط آموزشـی در ایران بود. در این میان نظام آموزشـی نیز از نظم بهتری نسبت به دوره‌های قبل برخوردار شـد. هم‌چنین ادارهٔ مدارس را مراجع مذهبی عهده‌دار شـدند. همین امر سـبب شد سـازمان مدارس انسـجام بهتری پیدا کند. لذا آمـوزش در دورهٔ صفوی کامل‌ترین و منسـجم‌ترین دورهٔ آموزش در ایران بود. با بهبود نظام آموزشی، مدارس نیز از تکامل نسـبی بهره‌مند شـدند. مـدارس صفوی به عنوان مدارس کلاسـیک در ایران مطرح شدند. معماری مدارس در این دوره همانند گذشته تابع الگوی چهار ایوانی بود و نوآوری مهمّـی در عرصهٔ معماری مدارس صـورت نگرفت، با این حال در بخش پلان و اجزای بنا سامان‌دهی دقیق‌تری انجام شد.

«در زمان افشاریه با توجّه به جنگ‌های پی درپی نادرشاه و عدم رابطه مناسـب با علما و تفکر اتحاد شـیعه و سنی باعث شد که کار آموزشی خاصی در کشور صورت نگیرد. هم‌چنین این جنگ‌ها به‌دلیل این‌که هزینه‌های سـنگینی داشـت، سبب ضعیف شدن وضع اقتصادی کشور شـد»(کیانی، ۱۳۷۹: ۱۳۱). در مجموع در این دوره آموزش علوم مذهبی و احداث مدرسه نامساعد بود.

در زمان حکومت کریم خان زند، زمینهٔ مناسـبی برای رشـد کشـاورزی و صنعت فراهم شـد. «کریم خان زند با آنکه سـواد نداشـت، ولی اهمیّت ویژه‌ای برای علمـا و علم و دانش قائل بود. هم‌چنین او برای گرامیداشـت حافظ و سـعدی آرامگاه‌هایی بنا کرد»(کیانی، ۱۳۷۹: ۱۳۱).

www.SID.ir

Archive of SID

حکومت قاجاریه، با وجود تظاهر به دینداری و ارتباط برقرار کردن با علما، نتوانست به حکومت خود جنبهٔ مذهبی ببخشد. مدارس دینی در این دوره، نسبت به دورهٔ صفوی، رونق کمتری داشت. با گسترش روابط اقتصادی ـ سیاسی ایران با کشورهای اسلامی در این دوره، زمینهٔ آشنایی با تمدن و فرهنگ اروپایی فراهم شد. «تأسیس مدرسه دارالفنون و انتشار نشریه از اقدامات مهم دوره حکومت قاجاریه است. مدرسه فوق نخستین تلاش فرهنگی دولت در جهت تأسیس مدرسه‌ای برای تعلیم و تربیت متخصصان به شمار می‌آمد» (پیشین: ۱۳۱).

۶-۳. اجزا و عناصر مسجد- مدرسه

مسجد ـ مدرسه‌های ایران از عناصر و اجزای متعدّدی ساخته شده‌اند که این فضاها با توجّه به عملکرد عبادی- آموزشی- معیشتی آن عبارتند از: ورودی، هشتی، صحن، شبستان، گنبدخانه، مدرس، حجره، ایوان، نمازخانه، کتابخانه و وضوخانه. هم‌چنین در برخی از این مسجدـ مدرسه‌ها، با توجّه به اقلیمی که در آن واقع شده‌اند یا عوامل دیگر نظیر قرار گرفتن در مرکز محلّه علاوه بر این فضاها، عناصر دیگری نیز وجود دارد که حمام‌ها، آب انبارها، مهتابی، گودال باغچه و مقبره از آن جمله‌اند. در ذیل تعریف مختصری از هر یک از این عناصر با توجّه به تعاریف پیرنیا (۱۳۸۴)، معماریان (۱۳۸۷) و کتاب گنجنامهٔ مدارس ارائه می‌شود.

ورودی: فضایی که ارتباط بیرون با داخل بنا را برقرار می‌کند. ورودی مسجدـ مدرسه‌ها در بعضی نمونه‌های بررسی شده به صورت مجزا و در برخی دیگر برای هر دو یک ورودی تعریف شده است.

هشتی: یا کریاس، قسمت بیرون هشته‌خانه که به شکل‌های مختلف ساخته می‌شود.

صحن: حیاط یا فضای باز بنا.

شبستان: فضای ستون‌داری که از تکرار چهارطاقی‌های مشابه به‌وجود می‌آید. هم‌چنین بخش سرپوشیدهٔ ساختمان مساجد را نیز شبستان می‌گویند.

گنبدخانه: فضای وسیع، مرتفع و سر پوشیده‌ای که پوشش مدور با دهانه‌ای وسیع‌تر از سایر نقاط بنا دارد.

مَدرس: فضایی که محل برگزاری جلسات درس در مدارس علمیه است. تعداد مدرّس‌ها در یک مدرسه گوناگون است. گاه یک یا دو و گاه بیش‌تر بوده است. اندازه و مساحت آن‌ها هم گوناگون است.

حجره: اتاقی است که معمولاً در کنار صحن قرار می‌گیرد و از عرض به آن متّصل می‌شود و تنها به واسطه یک در کوچک به فضای باز یا نیم‌باز جلوی خود مربوط می‌شود. حجره‌ها معمولاً دارای یک ایوانچه و یک پیش اتاق بود که به میان‌سرا و فضای آزاد باز می‌شد. هر حجره در پس توی خود یک پستو داشت که در آن پخت و پز می‌کردند. پستوها دو اشکوب داشتند و اشکوب دوم انباری بود.

ایوان: فضای نیم‌باز مستقلی است که معمولاً از سه طرف بسته و از یک طرف باز است و در کنار صحن و رو به آن قرار می‌گیرد.

ایوانچه: ایوانی کوچک، فضای نیمه باز جلوی حجره‌ها در مدارس.

وضوخانه: فضایی سر پوشیده که معمولاً حوضی در میانه دارد و برای وضو گرفتن از آن استفاده می‌کنند.

میان‌سرا: هر مدرسه میان‌سرایی سرسبز داشت و طلاب در ایوان‌ها با پیشخوان مدرسه بحث‌های دو نفری داشتند. بیشتر مدرسه‌های بزرگ، افزون بر مدرس و مسجد، کتابخانه هم داشته‌اند.

۷. تحلیل نمونه‌های موردی

۷- ۱. انتخاب گزینه‌های تحلیلی

در مقالهٔ حاضر، نمونه‌هایی از مسجد ـ مدرسه‌های تاریخی، برای تحلیل در نظر گرفته شده است؛ به گونه‌ای که ۴۰ باب از نمونه‌هایی از مسجد ـ مدرسه‌ها، به صورت تصادفی، شناسایی و تحلیل شده‌اند. در این مطالعه تقریباً تمام گونه‌های شاخص دورهٔ قاجار در اکثر شهرهای ایران تحلیل و در نهایت، مدارک و نتایج مربوط به نمونه‌های مورد مطالعه جمع‌آوری و بر حسب تسلسل تاریخی منظم و بررسی شده‌اند.

جدول شماره ۱: معرفی مسجد ـ مدرسه‌ها و موقعیّت قرارگیری و تاریخ ساخت آن‌ها

ردیف	مسجد- مدرسه	شهر	تاریخ ساخت	ردیف	مسجد- مدرسه	شهر	تاریخ ساخت
۱	مدرسه صدر خواجو	اصفهان	۱۲۱۷ ه.ق	۲۱	مسجدـ مدرسه معیرالممالک	تهران	۱۲۸۴ ه.ق
۲	مسجد ـ مدرسه فیضیه و دارالشفاء	قم	۱۲۱۸ ه .ق	۲۲	مسجدـ مدرسه رحیم خان	اصفهان	۱۲۹۰ ه.ق
۳	مدرسه سپهداری	اراک	۱۲۲۷ ه.ق	۲۳	مسجد ـ مدرسه درب یلان	کاشان	۱۲۹۲ ه.ق
۴	مسجدـ مدرسه دارالاحسان	سنندج	۱۲۲۷ ه.ق	۲۴	مسجد ـ مدرسه خازن الممالک	تهران	۱۲۹۳ ه.ق
۵	مسجدـ مدرسه سردار	قزوین	۱۲۳۱ه.ق	۲۵	مسجد ـ مدرسه کاظمیه	تهران	۱۲۹۸ ه.ق
۶	مسجد ـ مدرسه مروی	تهران	۱۲۳۲ ه.ق	۲۶	مسجدـ مدرسه سپهسالار	تهران	۱۲۹۴ ه. ق
۷	مسجد ـ مدرسه ابراهیم خان	کرمان	۱۲۳۲ ه.ق	۲۷	مسجد ـ مدرسه معمارباشی	تهران	۱۳۰۳ ه.ق

www.SID.ir

Archive of SID

ردیف	مسجد- مدرسه	شهر	تاریخ ساخت	ردیف	مسجد- مدرسه	شهر	تاریخ ساخت
۸	مسجد ـ مدرسه حکیم باشی	تهران	۱۲۳۴ ه. ق	۲۸	مسجد ـ مدرسه معزالدوله	تهران	۱۳۱۷ ه. ق
۹	مسجدـ مدرسه سید	اصفهان	۱۲۴۰ ه.ق	۲۹	مسجد ـ مدرسه ثقهٔ الاسلام	اصفهان	۱۳۱۷ ه.ق
۱۰	مسجدـ مدرسه امام خمینی (سلطانی)	کاشان	۱۲۴۰ ه.ق	۳۰	مسجد ـ مدرسه سید صادق روحانی(حاجی)	قم	۱۳۲۰ ه .ق
۱۱	مسجدـ مدرسه امام خمینی (شاهزاده)	یزد	۱۲۴۰ ه. ق	۳۱	مسجدـ مدرسه مشیر السلطنه (اقصی)	تهران	۱۳۲۱ ه.ق
۱۲	مسجدـ مدرسه سید	زنجان	۱۲۴۰ ه.ق	۳۲	مسجد ـ مدرسه رکن الملک	اصفهان	۱۳۲۱ ه.ق
۱۳	مسجد ـ مدرسه صالحیه	قزوین	۱۲۴۸ ه.ق	۳۳	مسجدـ مدرسه شیخ الاسلام (مسعودیه)	قزوین	۱۳۲۱ ه.ق
۱۴	مسجد ـ مدرسه آقا بزرگ	کاشان	۱۲۵۰ ه.ق	۳۴	مسجدـ مدرسه فیلسوف الدوله	تهران	۱۳۲۲ ه. ق
۱۵	مسجد ـ مدرسه حاج رجبعلی	تهران	۱۲۵۲ ه. ق	۳۵	مدرسه خانم	زنجان	۱۳۲۳ ه . ق
۱۶	مسجدـ مدرسه شیخ عبدالحسین	تهران	۱۲۷۰ ه. ق	۳۶	مسجدـ مدرسه میرزا علی اکبر	اردبیل	قاجاریه
۱۷	مسجد ـ مدرسه صدر	اصفهان	۱۲۷۵ ه.ق	۳۷	مسجدـ مدرسه حاج صفرعلی	تبریز	قاجاریه
۱۸	مسجد ـ مدرسه میرزا موسی	تهران	۱۲۷۷ ه.ق	۳۸	مسجدـ مدرسه ملا اسماعیل	یزد	قاجاریه
۱۹	مسجد-مدرسه سپهسالار قدیم	تهران	۱۲۸۳ ه. ق	۳۹	مسجدـ مدرسه دارالامان	شهرکرد	قاجاریه
۲۰	مدرسه حاج قنبر علی خان	تهران	۱۲۸۸ ه. ق	۴۰	مسجدـ مدرسه حیدریه	قزوین	قاجاریه

۶-۲. تحلیل نمونه‌های موردی

با توجّه به گستردگی موضوع امکان ارائهٔ تمامی نمونه‌های تحلیل شده در این مقاله وجود ندارد. لیکن سه نمونه از بناهای تحلیل شده به‌صورت تفصیلی در این بخش ارائه می‌شود.

۶-۲-۱.گونـــهٔ اول (پـــلان واحد با کاربری مجـــزا از هم به‌عنوان مسجد و مدرسه)

مسجد ـ مدرسه مروی(فخریه)، دوره قاجار،۱۲۳۲ ه.ق : این بنا را حاج محمدحسین خان مروی، ملقب به فخرالدوله، از مقامات دربار فتحعلی‌شـــاه قاجار ساخته است. مسجد - مدرسهٔ مروی یک حیاط وســـیع دارد و دو حیاط کوچک و شبستانی بزرگ در جبهه جنوبی آن قرار گرفته که یک راه دسترسی آن از دالان ورودی است. حدود ســـی حجره در اطراف صحن وجود دارد و چهار ایوان در وســـط هر یک از جبهه‌های بنا ســـاخته شده است. دو فضای پشتی ایوان‌های شرقی و غربی، به مدرس اختصاص داشته است. اکثر حجره‌های این مدرسه بزرگ هستند و هر یک دارای یک فضای اصلی با یک ایوان و صندوق خانه است. (نشریه وقف، شماره ۴: ۵۹).

در گوشـــهٔ شمال غربی این بنا قسمتی برای حمام طلاب ساخته شـــده بود که بعدها به محلّی برای ســـکونت خادم مدرســـه تبدیل گشت. ســـر در فضای ورودی حدود سی سال پیش فرو ریخت و به جای آن سقف مسطحی ســـاخته شده است. ایوان جنوبی امروزه با در و پنجره‌های چوبی پوشـــانده شـــده و به مسجد کوچک معروف اســـت.«تزئینات ایوان‌ها در اثر مرمت‌های مختلـــف از بین رفته و تنها گوشـــه‌ای از کاشی‌کاری محراب باقی مانده است. به طور کلی قســـمت‌های مختلف بنا در طول زمان مورد مرمت‌های مکرر واقع شده‌اند»(گنجنامه بناهای مذهبی تهران، ۱۳۷۷: ۱۳۴).

تصویر شماره ۱: حیاط و ایوان غربی. یک حیاط وسیع که دو حیاط کوچک در کنار آن قرار گرفته است.
مأخذ: گنجنامه بناهای مذهبی تهران، ص ۱۳۵، حاجی قاسمی، ۱۳۷۷.

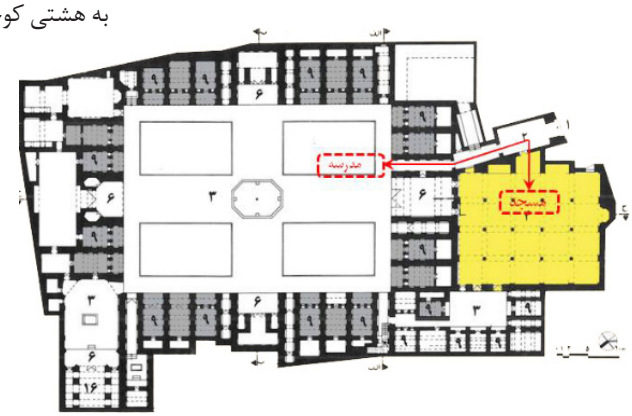
تصویر شماره ۲: جبهه غربی حیاط . فضای پشت ایوان غربی نیز به مدرس ها اختصاص دارد.
مأخذ: گنجنامه بناهای مذهبی تهران، ص ۱۳۶، حاجی قاسمی، ۱۳۷۷.

www.SID.ir

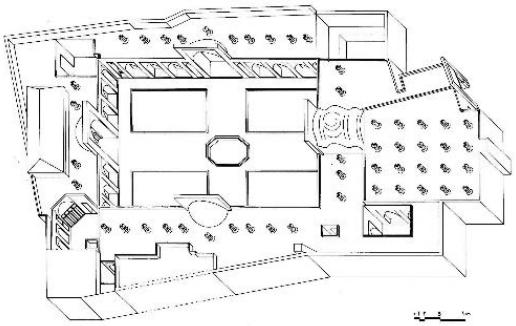
Archive of SID

تصویر شماره ۳: جبهه‌های شمالی و شرقی. مدرس ها در این جبهه‌ها قرار گرفته‌اند. مأخذ : گنجنامه بناهای مذهبی تهران، ص ۱۳۶، حاجی قاسمی، ۱۳۷۷.

تصویر شماره ۴: برش افقی طبقه همکف، در پلان مشاهده می‌شود که در هشتی ورودی فضای مسجد و مدرسه از هم تفکیک شده است. مأخذ: گنجنامه بناهای مذهبی تهران، ۱۳۷۷: ۱۳۷.

تصویر شماره ۵: تصویر سه بعدی گنجنامه
مأخذ: بناهای مذهبی تهران، ۱۳۷۷: ۱۳۵.

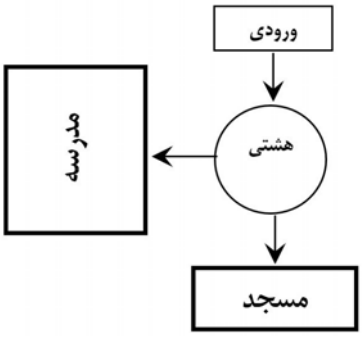
در گونه اول که مسجد- مدرسه مروی نمونه‌ای از آن است، فقط یک ورودی برای وارد شدن به مسجد- مدرسه وجود دارد و در قسمت هشتی ورودی، راه ورود به مسجد و مدرسه از یکدیگر جدا می‌شود. در واقع در طرّاحی این گونه سعی شده است عملکرد فضاهای مدرسه، ارتباطی با فضای مسجد نداشته باشد و آن را تحت الشعاع خود قرار ندهد.

فضاهای اصلی در این مسجد ـ مدرسه عبارت است از یک شبستان که متعلق به مسجد است و از هشتی ورودی مستقیماً وارد فضای شبستان می‌شویم. فضاهای مربوط به مدرسه که مدرس‌ها اصلی‌ترین آن هستند، دور تا دور حیاط مرکزی شکل گرفته‌اند. راه ارتباطی این مدرس‌ها از طریق ایوانچه‌های مقابل آن است. دیگر اجزای فرعی نیز در این پلان دیده می‌شود که ایوان‌ها و کتابخانه مدرسه از آن جمله‌اند. در واقع کارکرد فضاهای مسجد و مدرسه در عین قرار گرفتن در پلانی واحد، از یکدیگر مجزا هستند و این مهم‌ترین ویژگی گونهٔ یک است.

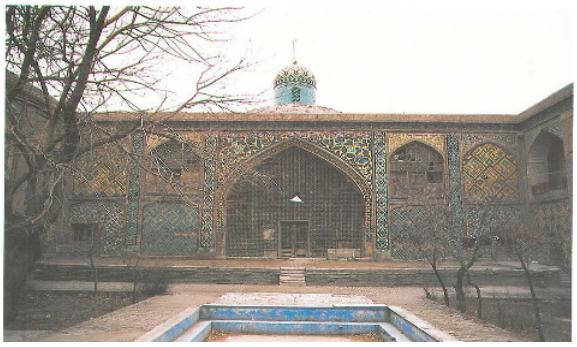
۶-۲-۲. گونهٔ دوم (کاربری مسجد و مدرسه در هم ادغام شده‌اند) نمونه: مسجد ـ مدرسه سردار

مسجد – مدرسه سردار، قزوین، خیابان تبریز، دوره قاجار، ۱۲۳۱ ه.ق: مسجد و مدرسه سردار در گذشته یکی از مدارس زیبا و ممتاز این شهر به شمار می‌رفته است. این بنا را حسن خان و حسین خان سردار از امرای فتحعلی شاه قاجار در سال ۱۲۳۱ ه.ق ساخته‌اند.

نقشهٔ بنا مربع مستطیل و ساختمان آن در دو اشکوب ساخته شده است. در ورودی مدرسه در شمال و وسط قرار دارد که پس از ورود به هشتی کوچکی منتهی و سپس به حیاط ارتباط پیدا می‌کند.

نمودار شماره ۲: دیاگرام فضایی گونه اول مأخذ: نگارندگان

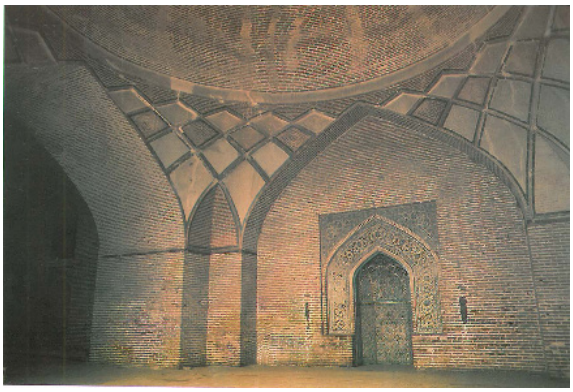
تصویر شماره ۶: حیاط و جبهه جنوبی، در ضلع جنوبی مهتابی وجود دارد که به اندازه یک متر از سطح حیاط بالاتر است و شبستان مسجد نیز در این جبهه قرار گرفته است. مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۸: ۱۴۹

مدرسه دارای حیاط مرکزی است و ازاره بنا با سنگ و بقیهٔ آن با آجر تراش‌خورده ساخته شده و با کاشی‌های رنگارنگ تزیین یافته است. دور تا دور حیاط مدرسه را از چهار سو با اشعار مرحوم محتشم کاشانی به خط نستعلیق زیبا، به رنگ سفید در کاشی بنفش، کتیبه کرده‌اند. ۳۲ باب حجره در بخش غربی و شرقی دو گوشواره، که متصل به ایوان‌های کوچکی است، بنا شده به طوری که در وسط یک مدرس یا حجره بزرگ است و در دو طرف آن دو گوشوارهٔ باریک قرار دارد که راهروی اشکوب دوّم است. هم‌چنین راهروهای متصل به گوشواره‌ها از هر طرف دارای سه باب حجره است که علاوه بر

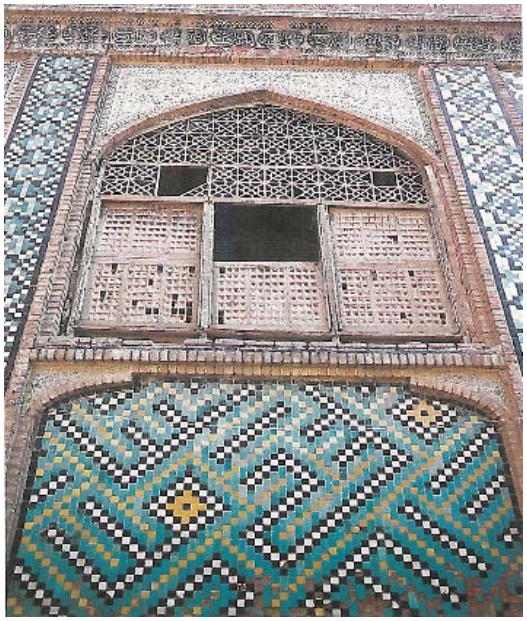
www.SID.ir

Archive of SID

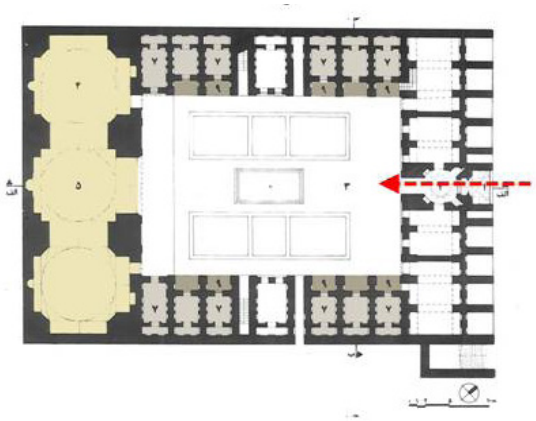
پســـتوی مجزا، در جلوی هر حجره سکویی با نیم متر ارتفاع و شش متر مربع مساحت قرار گرفته است.

تصویر شماره ۷: فضای زیر گنبد میانی، تاق میانی آجری سقف شبستان که از دو تاق دیگر بزرگتر است.
مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۸: ۱۴۹

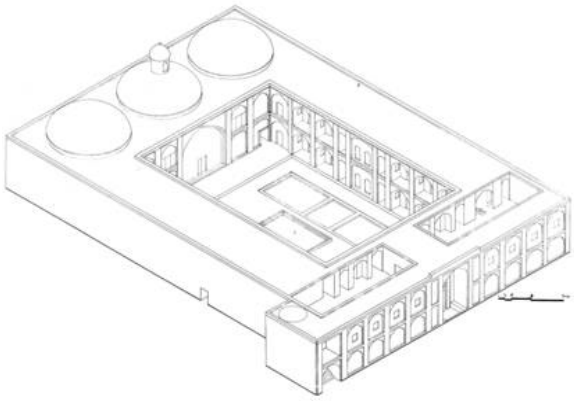
تصویر شماره ۸: قسمتی از تزیین‌های حیاط،
مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۸: ۱۴۹

تصویر شماره ۹: برش افقی طبقه همکف؛ مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۸: ۱۴۸

فهرست فضاها

۱- ورودی	۲- هشتی	۳- حیاط	۴- شبستان
۵- گنبدخانه	۷ – حجره	۹- ایوانچه	

تصویر شماره ۱۰: تصویر سه بعدی، مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۸: ۱۴۷.

در وســـط حیاط مدرسه، حوض سرپوشـــیدهٔ بزرگی قرار دارد و در جنوب مدرســـه نیز مهتابی بزرگی، که به اندازه یک متر از کف حیاط بلندتر است، احداث شده که از طرف شرق و غرب هم‌اندازهٔ مدرســـه بوده و در تابستان برای اســـتراحت و برای اجرای تعزیه استفاده می‌شده است.

در طبقهٔ بالا دو حیاط کوچک وجود دارد و منظرهٔ ارتباط آن‌ها با حیاط اصلی بســـیار زیباســـت. این بنا به لحاظ هنری از بناهای برجسته دوران قاجاریه است و دارای تزیین‌های کاشی و گره‌بندی چوبی اســـت. نمای طبقهٔ دوم دارای تاق‌نمایـــی با قوس صفوی، لچکی‌ها با کاشـــی‌های مینایی زیبایی تزیین و ارسی‌های چوبی و پنجره‌های مشبک آن که در نهایت ظرافت درست شده، هماهنگی خاصی به بنا داده اســـت. در ضلع جنوبی حیاط، شبستان مسجد واقع شده و سقف آن روی سه طاق آجری قرار دارد و بر فراز طاق میانی که از دو قســـمت دیگر بزرگ‌تر است، گنبدی احداث شده اســـت. فضای داخل مسجد به غیر از کاشـــی‌کاری محراب، کاملاً ســـاده بوده و فقط در قســـمت سقف با اســـتفاده از کاشی و آجر تزیین‌های معقلی ســـاده‌ای به‌وجود آمده است. مدرسهٔ مذکور از لحاظ هنری و معماری از شـــاهکارهای دورهٔ قاجاره اســـت که در آن تمام نمونه‌های کاشـــی‌کاری و معماری ایـــن دوره را می‌توان مشاهده کرد.

نمودار شماره ۳: دیاگرام فضایی گونه دوم

۶-۲-۳ . گونهٔ سوم (عملکرد مسجد و مدرسه کاملاً جدا از هم و در کنار یکدیگر) نمونه: مســـجد – مدرســـه شیخ عبدالحسین

مســـجد – مدرسه شیخ عبدالحسین ،تهران، ســـبزه میدان، بازار کفاش‌ها ،دورهٔ قاجار، ۱۲۷۰ه.ق: این مسجد ـ مدرسه را وصی مرحوم «شیخ عبدالحســـین تهرانی» (شیخ العراقین) از ثلث مال «میرزاتقی خان امیرکبیر» بعد از فوت او ســـاخت و به نام خود وی مشهور شد. کتیبه‌های ســـردر ورودی و ایوان جنوبی مســـجد به ترتیب به خط حسین قولر آغاسی و رجبعلی خادم مشهدی است. «مدرسه و مسجد شیخ عبدالحســـین در کنار یکدیگر و در یک‌زمان ساخته شده‌اند. با

www.SID.ir

Archive of SID

توجّه به کتیبه‌های موجود به نظر می‌رسد بنای مسجد بیش از پانزده سال به طول انجامیده است» (حاجی‌قاسمی، ۱۳۷۷: ۴۰).

تصویر شماره ۱۱: جبهه غربی و قسمتی از جبهه شمالی حیاط مدرسه

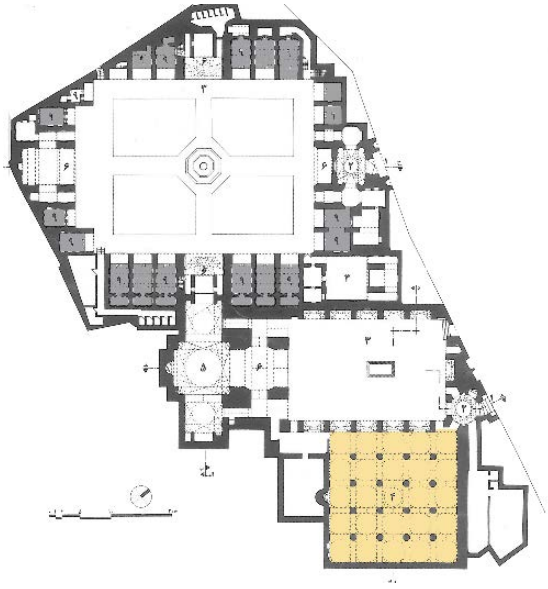
مدرســـه مجاور مسجد نیز دارای چهار ایوان و مشتمل بر سردر، هشتی، صحن وسیع، حجره‌های دو طبقه، مدرس، کاشی‌کاری‌های زیبا و چند پنجره چوبی مشـــبک اســـت، که به تصدی آقایوسف و در کارخانه محمدقلی شیرازی در سال ۱۲۸۱، انجام یافته است.

تصویر شماره ۱۲: شبستان مسجد، مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۷: ۴۱و۴۷.

در داخل صحن مشجر مدرســـه و ایوان‌های فوقانی آن نیز پنج رشـــته مقرنس‌گچ‌بری باقی مانده است‌که در نوع خود اثر ممتازی به‌شمار می‌رود. مســـجد دارای مقصوره و گنبدی در ضلع جنوبی، طاق‌نماهای متناسب کوچک در جوانب دیگر و شبستانی مزین به معقلی‌های کاشی‌کاری و آجری در ضلع شرقی است. کاشی‌کاری معرق و گره‌کاری پشـــت بغل‌های داخلی مدرســـه از شاهکارهای معمـــاری دورهٔ قاجاریه و از لحاظ ســـبک هنـــری بی‌نهایت زیبا و چشمگیر است.

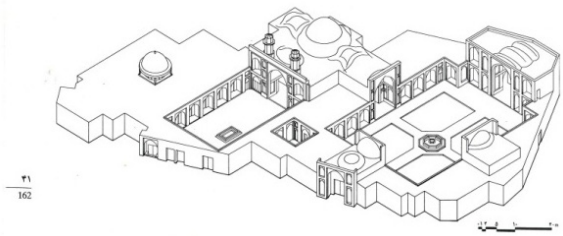
گونهٔ سوم شامل مسجد ـ مدرسه‌هایی است که دارای پلان‌های کاملاً جدا از هم هستند. مسجد ـ مدرسهٔ شیخ عبدالحسین نمونهٔ بـــارزی از این گونه اســـت. همان‌گونه که در پلان این مســـجد ـ مدرسه مشاهده می‌شود، مســـجد به صورت کاملاً جدا از عملکرد مدرسه و فقط در جوار آن ساخته شده است؛ یعنی در عین این‌که با هم ارتبـــاط دارند، کاملاً مجزا از یکدیگرنـــد. برای هر مجموعه یک ورودی تعریف شـــده اســـت. فضاهای اصلی مسجد عبارتست از شبســـتان، گنبدخانه و یک حیاط مرکزی که فضاهای نامبرده پیرامون آن تشکیل شـــده‌اند. مجموعه مسجد از طریق گنبدخانه وارد یکی از ایوان‌های مدرســـه همجوار خود می‌شود. مدرسه نیز شـــامل حیاط مرکزی، ایوان‌ها و مدرس‌هایی اســـت که از طریق ایوانچه به هم متصل شده‌اند.

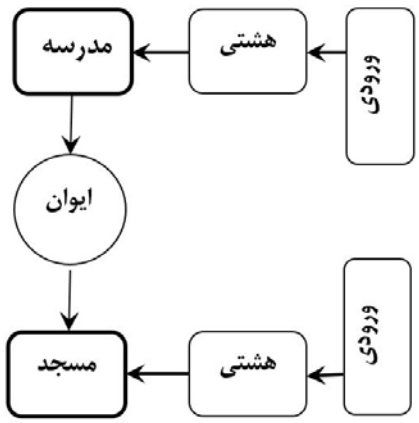
تصویر شماره۱۳: برش افقی طبقه همکف، مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۷: ۴۲.

فهرست فضاها

۱- ورودی	۲- هشتی	۳- حیاط	۴-شبستان
۵ -گنبدخانه	۶-ایوان	۹- مدرس	

تصویر شماره۱۴: تصویر سه بعدی، مأخذ: حاجی‌قاسمی، ۱۳۷۷: ۴۱.

نمودار شماره ۴: دیاگرام فضایی گونه سوم

www.SID.ir

Archive of SID

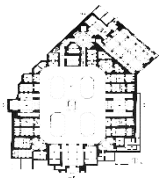
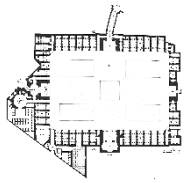
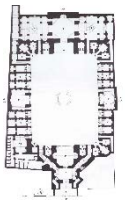
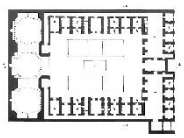
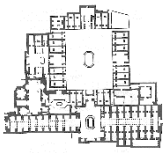
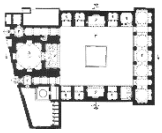
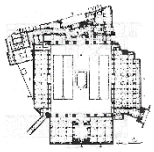
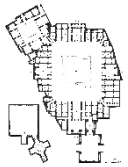
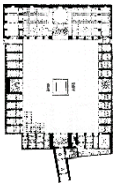
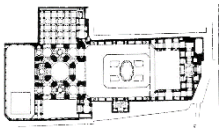
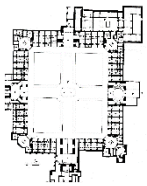
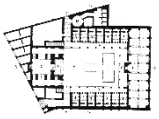
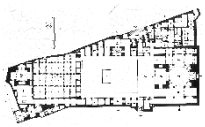
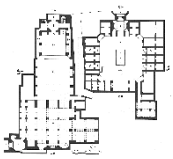
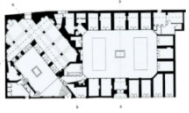
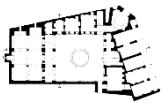
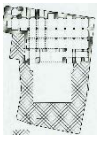
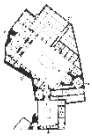
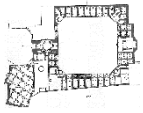
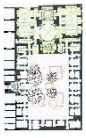
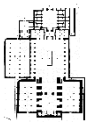
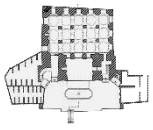
جدول شماره ۲: معرفی سه گونهٔ مختلف مسجد – مدرسه‌های قاجاریه

ردیف	عنوان مسجد-مدرسه	نوع گونه	ردیف	عنوان مسجد-مدرسه	نوع گونه
۱	مدرسه صدر خواجو	گونه اول	۲۱	مدرسه حاج قنبر علی خان	گونه دوم
۲	مسجد ـ مدرسه فیضیه و دارالشفاء	گونه اول	۲۲	مسجدـ مدرسه رحیم خان	گونه سوم
۳	مدرسه سپهداری	گونه دوم	۲۳	مسجد ـ مدرسه درب یلان	گونه سوم
۴	مسجدـ مدرسه دارالاحسان	گونه اول	۲۴	مسجد ـ مدرسه خازن الممالک	گونه اول
۵	مسجدـ مدرسه سردار	گونه دوم	۲۵	مسجد ـ مدرسه کاظمیه	گونه سوم
۶	مسجد ـ مدرسه مروی	گونه اول	۲۶	مسجدـ مدرسه سپهسالار	گونه اول
۷	مسجد ـ مدرسه ابراهیم خان	گونه اول	۲۷	مسجد ـ مدرسه معمارباشی	گونه اول
۸	مسجد ـ مدرسه حکیم باشی	گونه دوم	۲۸	مسجد ـ مدرسه معزالدوله	گونه دوم
۹	مسجدـ مدرسه سید	گونه اول	۲۹	مسجد ـ مدرسه ثقةالاسلام	گونه سوم
۱۰	مسجدـ مدرسه امام خمینی (سلطانی)	گونه دوم	۳۰	مسجد ـ مدرسه سید صادق روحانی(حاجی)	گونه دوم
۱۱	مسجدـ مدرسه امام خمینی (شاهزاده)	گونه دوم	۳۱	مسجدـ مدرسه مشیر السلطنه (اقصی)	گونه اول
۱۲	مسجدـ مدرسه سید	گونه اول	۳۲	مسجد ـ مدرسه رکن الملک	گونه دوم
۱۳	مسجد ـ مدرسه صالحیه	گونه اول	۳۳	مسجدـ مدرسه شیخ الاسلام (مسعودیه)	گونه اول
۱۴	مسجد ـ مدرسه آقا بزرگ	گونه سوم	۳۴	مسجدـ مدرسه فیلسوف الدوله	گونه اول
۱۵	مسجدـ مدرسه حاج رجبعلی	گونه اول	۳۵	مسجد ـ مدرسه خانم	گونه دوم
۱۶	مسجدـ مدرسه شیخ عبدالحسین	گونه سوم	۳۶	مسجدـ مدرسه میرزا علی اکبر	گونه سوم
۱۷	مسجد ـ مدرسه صدر	گونه دوم	۳۷	مسجدـ مدرسه حاج صفرعلی	گونه دوم
۱۸	مسجد ـ مدرسه میرزا موسی	گونه دوم	۳۸	مسجدـ مدرسه ملا اسماعیل	گونه اول
۱۹	مسجداً مدرسه سپهسالار قدیم (شهید بهشتی)	گونه اول	۳۹	مسجدـ مدرسه دارالامان	گونه اول
۲۰	مسجدـ مدرسه معیرالممالک	گونه اول	۴۰	مسجدـ مدرسه حیدریه	گونه دوم

www.SID.ir

Archive of SID

جدول شماره۳: پلان مسجد ـ مدرسه‌ها و نوع گونه‌بندی آن‌ها

				
پلان ۱- گونه اول	پلان ۲- گونه اول	پلان ۳- گونه دوم	پلان ۴- گونه اول	پلان ۵- گونه دوم
				
پلان ۶- گونه اول	پلان ۷- گونه اول	پلان ۸- گونه دوم	پلان ۹- گونه اول	پلان ۱۰- گونه دوم
				
پلان ۱۱- گونه دوم	پلان ۱۲- گونه اول	پلان ۱۳- گونه اول	پلان ۱۴- گونه سوم	پلان ۱۵- گونه اول
				
پلان ۱۶- گونه سوم	پلان ۱۷- گونه دوم	پلان ۱۸- گونه دوم	پلان ۱۹- گونه اول	پلان ۲۰- گونه اول
				
پلان ۲۱- گونه دوم	پلان ۲۲- گونه سوم	پلان ۲۳- گونه سوم	پلان ۲۴- گونه اول	پلان ۲۵- گونه سوم
				
پلان ۲۶- گونه اول	پلان ۲۷- گونه اول	پلان ۲۸- گونه دوم	پلان ۲۹- گونه سوم	پلان ۳۰- گونه دوم
				
پلان ۳۱- گونه اول	پلان ۳۲- گونه دوم	پلان ۳۳- گونه اول	پلان ۳۴- گونه اول	پلان ۳۵- گونه دوم
				
پلان ۳۶- گونه سوم	پلان ۳۷- گونه دوم	پلان ۳۸- گونه اول	پلان ۳۹- گونه اول	پلان ۴۰- گونه دوم

www.SID.ir

Archive of SID

نتیجه‌گیری

با توجّه به مطالعات انجام شده می‌توان دریافت که مسجد- مدرسه نوعی فضای معماری است که دارای کارکرد آموزشی و مذهبی است و فضاهای موجود در آن نیز از اهمیّت کم و بیش یکسانی برخوردار است. از این فضا تحت عنوان مسجد و مدرسه یا مسجد- مدرسه یاد می‌کنند. با بررسی ۴۰ نمونه، به‌صورت تصادف، از پلان‌های مسجد ـ مدرسه‌های دورهٔ قاجار می‌توان سه‌گونهٔ مختلف برای آن تعریف کرد. گونهٔ نخست، که بیش‌ترین تعداد را در بین نمونه‌های انتخابی به خود اختصاص داده است. مسجد – مدرسه‌هایی است که دارای پلانی واحد با عملکردهای جداگانه هستند. در این گونه فضای مسجد ـ مدرسه طوری طرّاحی شده است که کسانی که از بیرون برای اقامه نماز مراجعه می‌کنند، ناگزیر از رفتن به درون مدرسه و ایجاد مزاحمت برای طلاب نباشند. در واقع هدف از طرّاحی گونهٔ اول این بوده است که مدرسه و مسجد علاوه بر ارتباط با یکدیگر به صورت جدا به عملکرد خود بپردازند. گونهٔ دوم، مسجد ـ مدرسه‌هایی هستند که فضاهای مذهبی و آموزشی آن‌ها با هم ترکیب شده است. به این مفهوم که در هنگام ورود به مسجد- مدرسه هم‌زمان هم فضای مذهبی یعنی شبستان و هم آموزشی از جمله مدرس‌ها و حجره‌ها را مشاهده می‌کنیم. گونهٔ سوم، که شمار کمتری نسبت به دو گونه دیگر دارد، مسجد- مدرسه‌هایی هستند که به صورت جدا از هم ساخته و برای هر یک فضاهای خاصی تعریف شده است. در این گونه، در عین حال که فضای مسجد و مدرسه خللی در عملکرد یکدیگر ایجاد نمی‌کنند، از طریق فضای مشترکی با هم در ارتباط هستند.

هم‌چنین با بررسی زمان و مکان ساخت این مسجد- مدرسه‌ها یعنی توجّه به اقلیمی که در آن قرار گرفته‌اند و بازهٔ زمانی که احداث شده‌اند، مشخص می‌شود که در همهٔ زمان‌ها و در همهٔ شهرهای مورد مطالعه هر سه گونه را می‌توان مشاهده کرد. بنابراین، نتیجه گرفته می‌شود که رابطه‌ای بین این سه گونه، از لحاظ تاریخ ساخت و موقعیّت قرارگیری آن‌ها، نمی‌توان پیدا کرد؛ به عبارت دیگر نمی‌توان رابطه‌ای میان سال ساخت هر یک از این مسجد- مدرسه‌ها و گونه‌ای که بر اساس آن شکل گرفته‌اند، شناسایی کرد. به نظر می‌رسد رابطه‌های دیگری در میان باشد؛ رابطه‌ای که بتواند گونهٔ ساخت بنای مسجد- مدرسه‌ها را توجیه نماید که نیازمند پژوهش‌های مستقل در این حیطه خواهد بود.

فهرست منابع و مراجع

۱. پهلوان زاده، لیلا، (۱۳۸۷)، «مدارس اصفهان در عصر صفوی»، **مجموعه مقالات معماری و شهرسازی از گردهمایی مکتب اصفهان**، مرکز تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری و پژوهشکده هنر، ص ۲۵۴ -۲۶۰، تهران.

۲. پیرنیا، عبدالکریم(۱۳۸۴)، **آشنایی با معماری اسلامی ایران**، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.

۳. حاجی قاسمی، کامبیز(۱۳۷۵)،**گنج نامه مساجد اصفهان**، سازمان میراث فرهنگی، تهران.

۴. حاجی قاسمی، کامبیز(۱۳۷۷)، **گنج‌نامه بناهای مذهبی تهران**، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.

۵. حاجی قاسمی، کامبیز(۱۳۷۸)،**گنج نامه مدارس**، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.

۶. سلطان‌زاده، حسین، (۱۳۷۹)، «مسجد مدرسه‌های تهران»، **نشریه وقف میراث جاویدان**، شماره ۲۸، ۵۴-۶۴ . سمیع آذر، علیرضا (۱۳۷۶)، تاریخ تحولات مدارس در ایران، سازمان نوسازی،توسعه و تجهیز مدارس کشور، تهران.

۷. کیانی، محمدیوسف(۱۳۷۹)، **معماری ایران دوره اسلامی**، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، تهران.

۸. ملازاده، کاظم و مریم محمدی(۱۳۸۱)، «مدارس و بناهای مذهبی»، **سوره مهر** (حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی)، تهران.

۹. معماریان، غلامحسین(۱۳۸۷)، **معماری ایرانی**، انتشارات سروش دانش، تهران.

۱۰.هیلن برند، روبرت (۱۳۸۰)، **معماری اسلامی: شکل، کارکرد و معنی**. ترجمه دکتر باقر آیت الله شیرازی، روزنه، تهران.

۱۱.سایت سازمان میراث فرهنگی کشور.

۱۲.سایت دانشنامه تاریخ معماری ایرانشهر.

www.SID.ir

Surf and download all data from SID.ir: www.SID.ir

Translate via STRS.ir: www.STRS.ir

Follow our scientific posts via our Blog: www.sid.ir/blog

Use our educational service (Courses, Workshops, Videos and etc.) via Workshop: www.sid.ir/workshop